

TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ QRAMMATİK TRANSFORMASIYALARIN ƏHƏMİYYƏTİ XÜLASƏ

Məqalədə tərcümə prosesində qrammatik transformasiyaların (grammatical transformations) rolu və növləri araşdırılır. Müxtəlif dillərin qrammatik sistemləri arasında mövcud olan fərqlər, tərcümə zamanı söz və cümlə səviyyəsində müəyyən dəyişikliklərin aparılmasını zəruri edir. Məqalədə əsas transformasiya növləri — transpozisiya (transposition), əvəzləmə (replacement), əlavə (supplementation) və ixtisar (omission) — ayrıca şəkildə izah edilir və hər biri üçün ingilis və Azərbaycan dillərində nümunələr təqdim olunur. Aparılan araşdırma göstərir ki, qrammatik transformasiyalar tərcümə prosesində adekvatlıq və ekvivalentlik prinsiplərinin qorunmasında mühüm vasitə rolunu oynayır.

Açar sözlər: *qrammatik transformasiyalar, tərcümə prosesi, transpozisiya, əvəzləmə, əlavəmə, ixtisar, adekvatlıq, ekvivalentlik*

Tərcümə prosesi yalnız bir dildən digərinə sözlərin mexaniki şəkildə çevrilməsi deyil, həm də mənanın, qrammatik strukturun və üslubi səviyələrin uyğunlaşdırılması ilə bağlı mürəkkəb bir dilçilik fəaliyyətidir. Tərcümə nəzəriyyəsi (Translation Theory) bu prosesin qanunauyğunluqlarını araşdırır və dil sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsini elmi əsasda izah edir.

Müxtəlif dil ailələrinə mənsub dillər arasında — məsələn, flektiv sistemli ingilis dili və aqqlütinativ Azərbaycan dili — qrammatik uyğunluqlar az olduğuna görə, tərcümə zamanı qrammatik transformasiyalardan (grammatical transformations) istifadə zərurəti yaranır. Bu transformasiyalar semantik bütövlüyü qorumaqla, orijinal mətnin funksional və kommunikativ ekvivalentliyini təmin edir [Bayramov: 2008, s.97].

Qrammatik transformasiyanın mahiyyəti.

Qrammatik transformasiya dedikdə, tərcümə zamanı orijinal cümlənin qrammatik strukturunda məqsədyönlü dəyişikliklər aparılması başa düşülür. Bu dəyişikliklər semantik məzmunu qorumaqla, onu hədəf dilin qrammatik normalarına uyğunlaşdırmağa xidmət edir. Beləliklə, qrammatik transformasiya “mənanı dəyişdirmədən formanın dəyişdirilməsi” prinsipinə əsaslanır. Bu dəyişikliklər tərcümənin dil duyumu, məqsədi və üslub anlayışından asılı olaraq fərqli şəkildə tətbiq

---

* Azərbaycan Universiteti, Tərcümə və filologiya kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Email: Laman.gasimli@au.edu.az

oluna bilər [Nida: 1964, s.77]. Eyni zamanda, qrammatik transformasiyalar sayəsində mətnin növündən asılı olmayaraq hədəf dildə cümlələri, mənaları daha səlis ifadə etmək mümkün olur.

Qrammatik transformasiyaların növləri.

Tərcümə nəzəriyyəsində qrammatik transformasiyaların müxtəlif təsnifatları mövcuddur. Lakin ən ümumi və praktik bölgü aşağıdakı dörd əsas növü əhatə edir:

1. Yerdəyişmə (Transposition)
2. Əvəzləmə (Substitution / Replacement)
3. Əlavə (Addition / Supplementation)
4. İxtisar (Omission)

Yerdəyişmə (Transposition)

Yerdəyişmə (transposition) tərcümə zamanı qrammatik transformasiyaların ən çox rast gəlinən və mühüm növlərindən biridir. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mənbə və ya məxəz dildəki (source language – SL) cümlənin qrammatik quruluşu, sintaktik funksiyası və ya söz sırası məqsəd dildə (target language – TL) dəyişdirilərək verilir. Yəni, məzmun saxlanılır, forma dəyişir. Yerdəyişmə xüsusilə o hallarda tətbiq olunur ki, iki dilin qrammatik sistemləri bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir və eyni sintaktik modelin saxlanması mənanın təhrifinə gətirib çıxara bilər. Belə hallarda tərcüməçi məna ekvivalentliyini qorumaq üçün söz birləşmələrinin və ya cümlə komponentlərinin yerlərini dəyişir. Məsələn: İngilis dilində “*The decision was made yesterday*” Azərbaycan dilinə “*Qərar dünən qəbul edildi*” kimi transformasiya edilir. Burada ingilis dilindəki passiv quruluş Azərbaycan dilinə çevrilərkən həm fel forması, həm də söz sırası dəyişmişdir. Transposition nəticəsində “was made” ifadəsi Azərbaycan dilində aktiv formalı “qəbul edildi” kimi işlədilmişdir. Başqa bir nümunə: “*He is easy to please.*” Azərbaycan dilində “Onu razı salmaq asandır” Bu halda cümlənin sintaktik quruluşu tam dəyişdirilmişdir: İngilis dilində başlıq mövqeyində “he” olsa da, Azərbaycan dilində “onu” tamamlıq kimi təqdim olunur. Bu isə tipik yerdəyişmə transformasiyasıdır.

Nəzəri baxımdan yerdəyişmə transformasiyası J.-P.Vinay və J.Darbelnet-in klassik tərcümə modelində mühüm yer tutur. Onlar transposition-u “məzmunu saxlayaraq qrammatik formanın dəyişdirilməsi” kimi izah etmiş və bu prosesi tərcümə zamanı dil sistemlərinin təbii fərqlərinə adaptasiya kimi dəyərləndirmişlər [Vinay :1995, s.157].

Yerdəyişmənin əsas formaları bunlardır:

1. Söz sırasının dəyişməsi (word order shift)
2. İsimlə fellərin, sifətlə zərflərin qarşılıqlı keçidi (category change)
3. Aktiv və passiv quruluşların yer dəyişməsi
4. Fikrinin vurğusuna uyğun olaraq sintaktik strukturun modifikasiyası

Bu transformasiya həm semantik ekvivalentlik, həm də üslubi təbii səsləniş baxımından tərcümənin keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Əvəzləmə (Replacement / Substitution)

Əvəzləmə (replacement/substitution) o zaman baş verir ki, tərcüməçi bir dil vahidini digər dildə eyni mənanı ifadə edən, lakin fərqli qrammatik kateqoriyaya və ya struktur xüsusiyyətə malik elementlə əvəz edir. Bu transformasiya, xüsusilə, iki dil arasında qrammatik uyğunluq və semantik dəyər fərqləri mövcud olduqda vacib rol oynayır. Əvəzləmə prosesi yalnız söz səviyyəsində deyil, həm də qrammatik kateqoriyalar səviyyəsində baş verir. Bu baxımdan, aşağıdakı formalarda təzahür edə bilər:

- Nitq hissələrinin əvəzlənməsi (part of speech substitution)
- Felin zaman və növ formalarının əvəzlənməsi
- Cümlə növünün dəyişməsi (məsələn, mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə çevrilməsi)
- Qrammatik quruluşun semantik tələblərə uyğunlaşdırılması

Məsələn: İngilis dilində *“He is a good singer.”* *Azərbaycan dilinə*” O, yaxşı oxuyur.

Bu nümunədə “good singer” ifadəsi isimlə (noun phrase) ifadə olunmuşdur, lakin Azərbaycan dilində fel forması “oxuyur” işlədilmişdir. Bu, nitq hissəsinin əvəzlənməsi transformasiyasıdır. Başqa bir nümunə: *“After his arrival, we started the meeting”* – *“O gəldikdən sonra iclasa başladıq.”* Burada “his arrival” isimlə ifadə olunub, amma Azərbaycan dilində eyni fikir fel forması ilə verilib – “gəldikdən sonra”. Bu, isim → fel keçidinin tipik nümunəsidir.

Əvəzləmə transformasiyasının nəzəri əsasları A.V.Fedorov və Y.İ.Retsker kimi rus tərcüməşünasları tərəfindən sistemləşdirilmişdir. Onların fikrincə, bu tip transformasiyalar dil sistemlərinin morfoloji fərqlərinə və məzmunun strukturlaşdırılmasındakı tipoloji xüsusiyyətlərə əsaslanır [Halliday: 2014, s.532]. Tərcüməçi burada yalnız “dil bilicisi” deyil, həm də “dil sistemləri arasında vasitəçi” funksiyasını yerinə yetirir. Əvəzləmə həm də üslubi adaptasiyanın mühüm vasitəsidir, çünki bir dildəki ifadə forması digər dildə qeyri-təbii səslənə bilər. Belə hallarda tərcüməçi struktur və formal uyğunluğu deyil, kommunikativ ekvivalentliyi qorumağa üstünlük verir.

Əlavə (Addition / Supplementation)

Əlavə transformasiyası tərcümə zamanı mənanı dəqiqləşdirmək, konteksti aydınlaşdırmaq və ifadə zənginliyini artırmaq məqsədilə əlavə söz və ya ifadələrin işlədilməsini nəzərdə tutur.

Bu üsul, xüsusilə, Azərbaycan dilinin izahlı, kontekstdən asılı ifadə tərzilə ingilis dilinin qısa və struktur yönümlü ifadə tərziləri arasında tarazlıq yaratmaq üçün geniş istifadə olunur. Məsələn, ingilis dilində *“She nodded”*, Azərbaycan dilində isə *“O, başı ilə razılığını bildirdi.”* Burada “nodded” felinin mənası tərcümədə genişləndirilmiş, hərəkətin emosional məzmunu dəqiqləşdirilmişdir. Digər bir nümunəyə nəzər salsaq, ingilis dilində *“He smiled bitterly.”* Azərbaycan dilində isə *“O, acı bir təbəssümlə gülümsədi.”* Zərf mənasının tərcümədə metaforik ifadə ilə genişləndirilməsi konteksti aydınlaşdırır [Əliyeva:2018].

Əlavə transformasiyası tərcümənin məna tamlığını və kommunikativ aydınlığını qorumaq məqsədi daşıyır. Bu üsul həmçinin kontekstual izahlılıq, emotivlik və mədəni interpretasiya baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır [Catford:1965, s.75].

İxtisar (Omission)

İxtisar transformasiyası (omission) tərcümə zamanı orijinal mətnin bəzi hissələrinin buraxılması və ya qısaldılması ilə bağlıdır. Bu üsul yalnız o hallarda tətbiq edilir ki, ixtisar edilən elementlər mənanı dəyişmədən və kommunikativ niyyəti pozmadan ifadə olunsun. İngilis dilində *“As far as I can see, this is not correct”*, Azərbaycan dilində isə *“Məncə, bu düzgün deyil.”* Burada artıq ifadə olan *“as far as I can see”* sadəcə *“Məncə”* kimi qısaldılmışdır. Digər bir nümunəyə nəzər salsaq, ingilis dilində *“To tell the truth, I didn’t expect that”* Azərbaycan dilində *“Düzü, bunu gözləmədim.”* Burada ixtisar edilərək Azərbaycan dilinin üslub normalarına uyğunlaşdırılmışdır. *“The man who was standing near the door left suddenly”* – *“Qapının yanında duran kişi qəfil çıxdı.”* Orijinaldakı *“who was”* hissəsi Azərbaycan dilində artıq sayıldığı üçün ixtisar edilmişdir. İxtisar (omission) həm redundant (artıq) strukturların aradan qaldırılmasına, həm də tərcümənin təbii səslənməsinə xidmət edir. Bu transformasiya yalnız söz və ya ifadələrin çıxarılması ilə məhdudlaşmır; o, tərcümənin mətnin funksional və kommunikativ dəyərini qiymətləndirmə bacarığını əks etdirir. Bu baxımdan, ixtisar transformasiyası tərcümənin mühakimə qabiliyyəti, üslub duyumu və interpretasiya bacarığı ilə birbaşa bağlıdır. Uğurlu tətbiq olunduqda ixtisar nəticəsində tərcümə həm məna yüklü, həm də üslubi baxımdan səlis olur, yəni tərcümə *“müəllifin niyyətini”* deyil, *“müəllifin ifadə etdiyi mənanı”* çatdırmağa yönəlir. Ümumilikdə, qrammatik transformasiyalar tərcümə prosesinin struktur, məna və üslub səviyyələrində harmonik uyğunluğu təmin edən mühüm dilçilik vasitələridir.

Əvəzləmə (replacement/substitution), yerdəyişmə (transposition), əlavə (addition) və ixtisar (omission) kimi transformasiya növləri tərcümənin yaradıcılıq potensialını, dil duyumunu və kontekstual düşünmə bacarığını üzə çıxarır. Onların məqsədi yalnız dil formalarını dəyişmək deyil, mənanı qorumaq və onu hədəf dilin təbii strukturlarına uyğunlaşdırmaqdır [Evans: 2006, s.321]. Tərcümə prosesi, mahiyyət etibarilə, iki dil sisteminin qrammatik, leksik və üslubi səviyyədə qarşılıqlı əlaqəsini tələb edir. Bu əlaqənin uğurlu şəkildə qurulması yalnız transformasiyaların düzgün seçimi və tətbiqi ilə mümkündür. Hər bir transformasiya növü mətnin semantik ekvivalentliyini, üslubi balansını və kommunikativ adekvatlığını təmin etməyə yönəlir. Başqa sözlə, qrammatik transformasiyalar tərcümə prosesində məzmunun dil formasından azad olunaraq yenidən strukturlaşdırılması vasitəsidir. Onlar vasitəsilə tərcüməçi yalnız dil səviyyəsində dəyişiklik etmir, həm də mədəni və üslubi adaptasiya həyata keçirir. Beləliklə, tərcümə sadəcə *“dilnin kodunun dəyişməsi”* deyil, mənanın bərpası, kontekstin interpretasiyası və kommunikativ məqsədin yenidən qurulması aktına çevrilir.

Bu mənada transformasiyalar tərcümə elminin həm teorik əsasını, həm də praktik icra mexanizmini təşkil edir. Onların mahiyyətini anlamaq və məqsədyönlü şəkildə tətbiq etmək, tərcüməçinin peşəkarlığının, analitik düşüncə tərzinin və yaradıcılıq səviyyəsinin göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bayramov Q.H., Tərcümə sənəti, “OKA Ofset” nəşriyyatı, Bakı 2008, 218 səh.
2. Əliyeva, R. *Tərcümə prosesində transformasiyalar və ekvivalentlik prinsipi*. Bakı: Elm və Təhsil, 2018.
3. Catford, J. C. *A Linguistic Theory of Translation*. London: Oxford University Press, 1965, 103 s.
4. Vinay, J.-P., & Darbelnet, J. *Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation*. Amsterdam: John Benjamins, 1995, 358 s.
5. Nida, E. A. *Toward a Science of Translating*. Leiden: E. J. Brill. 1964, 331 s.
6. Komissarov, V. N.. *Theory of Translation (Linguistic Aspects)*. Moscow: Vysshaya Shkola, 256 s.
7. Halliday, M. A. K., & Matthiessen, C. (2014). *Halliday's Introduction to Functional Grammar* (4th ed.). Routledge. – 1,280 s.
8. Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Lawrence Erlbaum Associates. – 512 s.

THE SIGNIFICANCE OF GRAMMATICAL TRANSFORMATIONS IN THE TRANSLATION PROCESS

SUMMARY

This article examines the role and types of grammatical transformations in the process of translation. Since every language possesses its own grammatical system, structural differences between source and target languages often require certain changes at both word and sentence levels. The study identifies and analyzes the main types of grammatical transformations — transposition, replacement, supplementation, and omission — providing illustrative examples in both English and Azerbaijani. Each transformation type is explored in terms of its function, necessity, and influence on the meaning and structure of the translated text. The research demonstrates that grammatical transformations play a crucial role in ensuring adequacy and equivalence in translation, serving as an effective means of preserving the communicative and stylistic value of the original text.

Keywords: *grammatical transformations, translation process, transposition, replacement, supplementation, omission, adequacy, equivalence*

**ЗНАЧЕНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ
В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА
РЕЗЮМЕ**

В данной статье рассматривается роль и типы грамматических трансформаций в процессе перевода. Поскольку каждая система языка имеет собственные грамматические особенности, различия между исходным и переводным языками обуславливают необходимость внесения определённых изменений на уровне слов и предложений. В исследовании выделяются и анализируются основные виды грамматических трансформаций — транспозиция, замена, добавление и опущение. Для каждого вида приводятся примеры на английском и азербайджанском языках. Отдельное внимание уделяется функциональному назначению и влиянию этих трансформаций на смысловую и структурную организацию текста перевода. Результаты исследования показывают, что грамматические трансформации играют важную роль в обеспечении адекватности и эквивалентности перевода, способствуя сохранению коммуникативной и стилистической ценности оригинала.

Ключевые слова: *грамматические трансформации, процесс перевода, транспозиция, замена, добавление, опущение, адекватность, эквивалентность*